

कसे असावे दिग्ब्रत ?

अद्रचावितटिनी, देशसरोयोजनभूमयः ।

दिग्भागप्रतिसंहारे प्रसिध्दाः सीमभूमयः ॥ ३९३ ॥

अर्थ- प्रसिध्द पर्वत, समुद्र, नदी, देश, सरोवर आणि भूमि आदी दिशांचे परिमाण करणे यालाच भूमी सीमा निश्चित करणे म्हणतात. ॥ ३९३ ॥

दिग्ब्रताचा हेतू

स्थावरेतरसत्वानां विमर्दनानिवर्तनात् ।

महाब्रतफलं सूते गृहिणां व्रतमप्यद ॥ ३९४ ॥

अर्थ- दिग्ब्रताच्या सीमेबाहेरच्या स्थावर आणि त्रस जीवांची हिंसा करण्यापासून दूर राहिल्यामुळे गृहस्थाची ही अणुब्रते देखील महाब्रत पालनाची फळे देतात. ॥ ३९४ ॥

लोभ विनाशक दिग्ब्रत

जगद्- ग्रसनदक्षस्य प्रसनल्लोभरक्षसः ।

विनाशो विहितस्तेन येन दिग्विरतिः कृता ॥ ३९५ ॥

अर्थ- ज्या मनुष्याने दिग्विरति व्रत धारण केले आहे, त्याने जणू सर्व जगाला ग्रासून टाकणाऱ्या लोभरुपी राक्षसाचा नाशाच केला आहे. ॥ ३९५ ॥

देशावकाशिक व्रत

दिग्ब्रतेन मितरस्यापि देशस्य दिवसादिषु ।

पुनः संक्षेपणं यत्र व्रतं देशावकाशिकम् ॥ ३९६ ॥

अर्थ- दिग्ब्रताने मर्यादित केलेल्या प्रदेशाला दिवस आणि काळाचे बंधन घालून आणखी मर्यादित (संकुचित) करणे म्हणजे देशावकाशिक नावाचे दुसरे अणुव्रत होय. || ३९६ ||

मर्यादा कशी ठरवावी ?

ग्रामापणक्षेत्रपुरां वनभूयोजनात्मनाम् ।
सीमानं समयज्ञाश्च प्राहुर्देशावकाशिके || ३९७ ||

अर्थ- गाव, बाजार, शेत, नगर, वनभूमी आणि योजन याद्वारे केलेल्या सीमेला देशावकाशिक व्रत असे आगमज्ञ म्हणतात. || ३९७ ||

अहिंसेसाठी हे व्रत

देशावकाशिकं सम्यग् व्रतं ये दधते बुधा : ।
महाव्रतफलं तेषां बहुपापनिवृत्तिः || ३९८ ||

अर्थ- जो ज्ञानी मनुष्य उत्तम प्रकारे देशावकाशिक व्रत धारण करतो, त्याची सर्व पापे नाहीशी होऊन, त्याला महाव्रताचे फळ मिळते. || ३९८ ||

अनर्थदंडविरति व्रत

त्यागं पापोपदेशानामर्थानां निरन्तरम् ।
अनर्थदण्डविरतिव्रतमाहुमुनिश्वराः || ३९९ ||

अर्थ- पादाचा उपदेश करणे इ. अनर्थकारक गोष्टींचा सतत त्याग करणे म्हणजे अनर्थदंडविरति व्रत होय, असे श्रेष्ठ मुनी म्हणतात. || ३९९ ||

व्यर्थची हिंसा टाळण्यासाठी : हेतू

पापोदेशोऽपध्यानं हिंसादानं च दुःश्रुतिः ।

प्रमादाचरणं पञ्च भेदाः संकीर्तिता बुधैः ॥ ४०० ॥

अर्थ- ज्ञानी लोकांनी अनर्थदंडविरति याचे पाच भेद केले आहेत. पापाचा उपदेश, अपध्यान, हिंसादान, दुःश्रुति, प्रमादाचरण असे ५ भेद आहेत. ॥ ४०० ॥

भावार्थ- अनर्थदंड व्रताचे पाच प्रकार सांगितले आहेत. पहिला पापोपदेश हा होय. ज्यात हिंसेची शक्यता आहे अशा शेती आणि व्यापार यासंबंधीचे बोलणे म्हणजे पापोपदेश होय. हिंसादान म्हणजे हिंसेला कारणीभूत होणाऱ्या वस्तूंचे दान करणे. उदा. शस्त्र, कुदळ, फावडे, रचैपाकासाठी अग्नी इ. चे दान. अपध्यान म्हणजे आर्तरौद्र ध्यान किंवा एकाग्रचित्ताचा निरोध करणारे ध्यान. दुःश्रुति म्हणजे-काम, भोगेच्छा, हिंसादी शास्त्राचे पठन करणे. प्रमादाचरण म्हणजे कारण नसताना झाडे तोडणे, जमीन खणणे, पाणी सांडणे इ. गोष्टी करणे हे सारे प्रमादाचरण होय.

पापोपदेशाचे स्वरूप

तुरंगान् षण्ठ्य क्षेत्रं कृत वाणिज्यमाचर ।

सेवस्व नृपतीन् पापोदेशोऽयं न दीयते ॥ ४०१ ॥

अर्थ- घोडे, बैल इ. प्राण्यांचे खच्चीकरण करा, शेती करा, राजांची सेवा करा, अशा प्रकारे पापोपदेश करु नये . ॥ ४०१ ॥

अपध्यानाचे स्वरूप

वैरिघातपुरध्वंसपरस्त्रीगमनादिकम् ।

विपत्पदमध्यानं चेद् दूराद्विवर्जयेत् ॥ ४०२ ॥

अर्थ- शत्रुच्या घाताचा, शहराचा विधंस करण्याचा आणि परस्त्रीगमनाचा विचार करणे म्हणजे अपध्यान होय. हे मोठ्या विपत्तीला कारण असल्यामुळे त्याचा लांबूनच त्याग केला पाहिजे. || ४०२ ||

हिंसादानाचे स्वरूप

विषोदूखलयन्त्रासिमुसलज्वलनादिकम् ।
हिंसोपकारकं दानं न देयं करुणापरैः ॥ ४०३ ॥
अर्थ-दया ज्यांचा धर्म आहे अशांनी इतराना विष, उखळ, यन्त्र, खगड, मुसळ आणि अग्नी इ. हिंसात्मक पदार्थ दुसऱ्याला देऊ नयेत. || ४०३ ||

वाईट, हिंसात्मक उपदेश करू नये

रागवर्धनहेतूनामबोधप्रविधायिनाम् ।
शिक्षणश्रवणादीनि कुशास्त्राणां त्यजेत्सुधी : ॥ ४०४ ॥
अर्थ- ज्यामुळे अन्य लोकांचे क्रोधादी विकार वाढतील, लोक अज्ञानी राहातील, वाममार्गाला प्रवृत्त होतील असे शिक्षण देणे, असे ग्रंथ छापणे वगैरे शहाण्या, ज्ञानी माणसाने करू नये. || ४०४ ||

व्यर्थ वृक्ष तोड नको

तरुणां भोटनं भूमेः खननं चाम्बुसेचनं ।
फलपुष्पोच्चयश्चेति प्रमादाचरणं त्यजेत् ॥ ४०५ ॥
अर्थ- निरर्थक झाडांची तोडमोड, भूमी खणणे, पाणी शिंपडणे, फळे-फले तोडणे, संचय करणे आदी प्रमादजनक आचरणाचा त्याग करावा. || ४०५ ||

श्रावकाने कुत्रा, पोपट वगैरे प्राणी पाळू नये

केकिकुकुटमार्जारशारिकाशुकमंडलाः ।

पोष्यन्ते न कृतप्राणिघाताः पारापता अपि ॥ ४०६ ॥

अर्थ- प्राण्यांचा घात करणारे- मोर, कोंबडी, बोका, मैना, पोपट, कुत्रा आणि कबुतर आदी प्राणी ज्ञानी लोक पाळत नाहीत. ॥ ४०६ ॥

अनंत हिंसा होईल असे उद्योग करु नये

अगडार भ्राष्ट्करणमय स्वर्णादिकारिता ।

इष्टकापाचनं चेति त्यक्तव्यं मुक्तिकाङ्क्षिभिः ॥ ४०७ ॥

अर्थ- कोळसा तयार करणे, भट्टी पेटविणे, लोहार, सोनाराचे काम करणे आणि विटा तयार करणे इ. गोष्टीचा मुक्तीची इच्छा करणाऱ्या लोकांनी त्याग करावा. ॥ ४०७ ॥

ओळे वाहणाऱ्या प्राण्याबद्दल दयाभाव

तुरगङ्गमलुलायोक्षखराणां भारवाहिनां ।

लाभार्थं च नखास्थित्वक् विक्रयं नैव संश्रयेत् ॥ ४०८ ॥

अर्थ- आपल्या आर्थिक फायद्याकरिता ओळे वाहणारे घोडे, रेडे, बैल आणि गाढव यांना घरी ठेवू नये. तसेच नख, हाडे, त्वचा (चामडे) इ. ची विक्री करु नये. ॥ ४०८ ॥

गुंगी आणणारे पदार्थ विकू नये

नवनीतवसामद्यमध्वादीनां च विक्रयम् ।

द्विपाच्चतुर्पादविक्रेयो न हिताय मतः क्वचित् ॥ ४०९ ॥

अर्थ- तसेच लोणी, चरबी, मदिरा, मधु, भांग, अफू, गांजा इ. वस्तूंची विक्री करू नये. तसेच दोन पायांची (दास- दासी इ.) आणि आणि चारपाचाच्या जीवांची (गाय-बैल इ. प्राण्यांची.) विक्री ही हितकारक मानली गेली नाही. ॥ ४०९ ॥

खेटनं शकटदीनां घटादीनां च विक्रयम् ।

चित्रलेपादिकं कर्म दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ४१० ॥

अर्थ- श्रावकाने गाडी वगैरे चालविणे, मडकी वगैरे विकणे आणि चित्रलेप इ. कामे दूनान्वयाने देखील करू नयेत. (ज्यात हिंसा होईल असे उद्योग वर्ज्य करावेत.) ॥ ४१० ॥

या पदार्थाचा संग्रह करू नये

शोधनीययन्त्रशस्त्राग्निमूसलोदूरवलार्पणम् ।

न क्रियेत् तिलादीनां संश्रयः सत्वशालिभिः ॥ ४११ ॥

अर्थ- झाडणी, पिंजरे, शस्त्र, मुसळ, उखळ, अग्नी आदी वस्तू दुसऱ्यांना देऊ नये. तसेच तिळ, मोहरी इ. धान्याचा सत्वशील लोकांनी संग्रह करू नये. ते सारे हिंसेला प्रोत्साहन देणारे आहेत. ॥ ४११ ॥

लाक्षामनः शिलानीलीशणाङ्गलधातकी ।

हरीताळं विषं चापि विक्रीणीत न शुद्धधीः ॥ ४१२ ॥

अर्थ- तसेच शुद्ध बुध्दी असणाऱ्या श्रावकांनी लाख, मैनसिल, नीळ, सन, हल, धावड्याची फुले, हरताळ इ. प्राणघातक विषे विकू नये ॥ ४१२ ॥

हिंसात्मक कार्याचा त्याग

वापी कूपतडागादिशोषणं भूमिकर्षणम् ।

नित्यं वनस्पतेर्बाधा धर्मार्थी नैव पोषयेत् ॥ ४१३ ॥

अर्थ- वावडी, विहीर, जलाव आदि जलाशय सुकविणे, भूमि नांगरणे आणि नेहमी वनस्पतीची काट-छाट करणे किंवा करविणे या गोष्टी धर्माचा लाभ घेऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तीने करु नयेत. ॥ ४१३ ॥

अकडनं नासिकावेधो मुष्कच्छेदोऽडघिभंजनम् ।

कर्णापयनं नाम निलीच्छनमुदीरितम् ॥ ४१४ ॥

अड्कनं मडकनं उडकं रोधनं तथा ।

बन्धनं छेदनं चान्ये हेया स्युस्तत्र सर्वदा ॥ ४१५ ॥

अर्थ- टोचणे, शरीराला चटके देणे, नाक टोचणे, मुसक्या बांधणे, हात तोडणे, पाय तोडणे, लोखंडाने चिन्हीत करणे, कान टोचणे, बैलाला नपुंसक करणे, त्याचे चामडे काढणे, साल काढणे, विनाकारण पळविणे, डाग देणे, जाळणे, पशूंना ओढत नेणे, अडविणे, बांधणे, तोडणे इ. सर्व पीडादायक कामे श्रावकायाठी तिरस्करणीय आहेत. म्हणून असे अनर्थ -दंड करु नये. ॥ ४१४-४१५ ॥

सामायिक व्रत

रागद्वेषपरित्यागात् ध्यानात्सावद्यकर्मणाम् ।

समता या तदाम्नातं बुधै सामायिकं व्रतम् ॥ ४१६ ॥

अर्थ - रागद्वेषाच्या त्यागामुळे आणि सावद्य (पापात्मक) कार्याच्या अभावामुळे जो समता-भाव निर्माण होतो, त्यालाच ज्ञानी लोक सामायिक व्रत असे म्हणतात. ॥ ४१६ ॥

सामायिकाला उपयुक्त गोष्टी

सामायिकविधौ क्षेत्रं कालश्च विनयासने ।

कायवाडमनसा शुद्धिः सप्तैतानि विदुर्बुधा ॥ ४१७ ॥

अर्थ - क्षेत्रशुद्धी, कालशुद्धी, विनयशुद्धी, आसनशुद्धी, कायाशुद्धी, वाचाशुद्धी, मनःशुद्धी या सात प्रकारच्या शुद्धी सामायिक करताना आवश्यक आहेत असे ज्ञानी लोकांनी म्हटले आहे.
॥ ४१७ ॥

सायायिक कुठे करावे ?

एकान्ते वा वने शून्ये गृहे चैत्यालयेऽथवा ।

सामायिकं व्रतं शुद्धं चेतव्यं वीतमत्सरे ॥ ४१८ ॥

अर्थ - एकांत स्थळी, जंगलात, शांत अशा घरात, अथवा देवळात मत्सर रहीत होऊन शुद्ध सामायिक व्रताचा अभ्यास करावा. ॥ ४१८ ॥

सामायिकासाठी जागा

लोकसघड्हनिर्युक्ते कोलाहलविवर्जिते ।

वीतदंशे विधातव्यं स्थाने सामायिक व्रतम् ॥ ४१९ ॥

अर्थ - लोकांच्या सहवासापासून मुक्त, कोलाहल रहित (शांत) आणि डास-मच्छर नसतील अशा स्थानी सामायिक करावे. ॥ ४१९ ॥

सामायिकासाठी आसन

सत्पर्यकडासनासीनो रागाद्य कलुषीकृतः ।

विनयाढ्यो निबध्नीयान्मतिं सामायिकव्रते ॥ ४२० ॥

अर्थ - सामायिक करते वेळी उत्तम पर्यकासनावर बसून, रागादी कषायापासून मुक्त होऊन, विनय शील होऊन सामायिक व्रतात मन स्थिर ठेवावे. (मन एकाग्र करावे.) || ४२० ||

सामायिकाची वेळ

पूर्वाल्हो किल मध्याल्हे अपराल्हे विमलाशयाः ।
सामायिकस्य समयं सिद्धान्तज्ञा यथोचिरे ॥ ४२१ ॥

अर्थ - पवित्र, सिद्धान्तवादी, ज्ञानी लोक प्रातःकाळी, मध्यान्ही आणि सायंकाळी सामायिकाचा समय मानतात. || ४२१ ||

सामायिकाचे फल-निर्वाण

सामायिकेस्थिरा यस्य बुद्धिः स भरतेशवत् ।
केवलज्ञानसम्प्राप्तिं द्रुतं स लभते भरः ॥ ४२२ ॥

अर्थ - सामायिक करण्यात जो आपली बुद्धी स्थिर ठेवतो, त्याला भरतराजाप्रमाणे लौकरच केवलज्ञानाची प्राप्ती होते. || ४२२ ||

उत्तम प्रोषधव्रत

चतुष्पर्वा चतुर्भदाहारत्यागैकलक्षणम् ।
वदन्ति विदिताम्नायाः प्रोषधव्रमुत्तमम् ॥ ४२३ ॥

अर्थ - प्रत्येक महिन्याच्या चारही पर्वात चार प्रकारच्या आहाराचा पूर्णपणे त्याग करणे याला अमान्य (आगम) जाणणारे लोक उत्तम प्रोषधव्रत म्हणतात. || ४२३ ||

भावार्थ - प्रत्येक महिन्याच्या अष्टमी, चतुर्दशी या चार पर्वात चार प्रकारच्या आहाराचा अशन, स्वाद्य, खाद्य आणि पेय या चार प्रकारच्या आहाराचा त्याग करावा, असे आगमात

सांगितले आहे. त्यालाच प्रोषधव्रत म्हणजे पर्वकालातील व्रत असे म्हणतात. (प्रोषधव्रताच्या अगोदरच्या दिवशी एकदाच आहार करावा. म्हणजे तीन जेवणे टाळावीत.)

जिनमंदिरात निवास

कृत्वोपाससघस्त्रस्य पूर्वस्मिन् दिवसे सुधीः ।
मध्याल्हे भोजनं शुद्धं यायात् श्रीमज्जिज्ञालयम् ॥ ४२४ ॥

अर्थ - उपवास करणाऱ्या आधल्या दिवशी ज्ञानी पुरुष मध्यान्हकाळी शुद्ध भोजन करून श्री जिनालयात जातो. ॥ ४२४ ॥

प्रोषधव्रत कसे, कुठे घ्यावे ?

तत्र गत्वा जिनं नत्वा गुरुपान्ते विशुद्धीः ।
आददीत हृषीकार्थविमुखः प्रोषधव्रतम् ॥ ४२५ ॥

अर्थ - तेथे (मंदिरात) जाऊन जिनेंद्र भगवंताना नमस्कार करून विशुद्ध बुद्धी असलेल्या श्रावकाने, इंद्रियाच्या विषयापासून विमुख होऊन गुरुजवळ प्रोषधव्रत ग्रहण करावे. ॥ ४२५ ॥

एकान्ताचा आश्रय

विविक्तवस्ति श्रित्वा हित्वा सावद्यकर्म तत् ।
विमुक्तविषयस्तिष्ठेन्मनोवाककायगुप्तिभिः ॥ ४२६ ॥

अर्थ - सावद्यकर्माचा त्याग करून आणि सर्व विषयांचा त्याग करून, मन-वचन-काया-गुप्ती यांना एकाग्र करून, तेथे एकांत स्थानाचा आश्रय घेऊन बसावे. ॥ ४२६ ॥

जिन मंदिर हेच आश्रय स्थान

अतिक्रम्य दिनं सर्व कृत्वा सान्ध्यविधिं पुनः ।
त्रियामां गमयेच्छुद्धसंस्तरे स्वस्थमनसः ॥ ४२७ ॥

अर्थ - याप्रमाणे सर्व दिवस घालवून, संध्याकाळचे विधि आटपून (करुन) शुद्ध आणि स्वस्थ मनाने रात्रीचे तीन प्रहर (मंदिरात) घालवावे. ॥ ४२७ ॥

प्रोषधानंतरचा विधी

प्रातरुत्थाय संशुद्धकायः तात्कालिकी क्रियाम् ।
रथयेच्च जिनेंद्रार्चा जलगंधाक्षतादिभिः ॥ ४२८ ॥

अर्थ - पुनः सकाळी उठून, तात्कालिक क्रिया करुन शुद्ध शरीराने जल, गंध, अक्षतादीनी जिनेंद्र भगवंताची पूजा करावी. ॥ ४२८ ॥

उक्तेन विधिना नोत्वा द्वितीयं च दिनं निशाम् ।
तृतियवासरस्यार्थं प्रयत्नादतिवाहयेत ॥ ४२९ ॥

अर्थ - पुनः दुसरा दिवस पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे आणि रात्र धर्मध्यानात घालवून, तिसरा अर्धा दिवस देखील प्रयत्नपूर्वक घालवावा. ॥ ४२९ ॥

प्रोषधाच्या व्रताचे फळ

षोडश प्रहरानेवं गमयत्यागमेक्षणः ।
यः स हारायते भव्यश्चारुमुक्तिवधूरसि ॥ ४३० ॥

अर्थ - अशा प्रकारे आगम हेच नेत्र असलेला भव्य जीव सोळा प्रहर धर्मध्यानपूर्वक धालवितो तो मुक्तिवधूच्या गळ्यातील हार बनतो. ॥ ४३० ॥

प्रोषधव्रतीने काय करु नये ?

स्नानगन्धवपुर्भूषानस्यनारीनिषेवणम् ।

सर्वसावद्यकर्माणि प्रोषधस्थो विवर्जयेत् ॥ ४३१ ॥

अर्थ - प्रोषधोपवास करणाऱ्या माणसाने स्नान, गंधलेपन, शरीराचा शुंगार, स्त्रीसेवन आणि इतर सावध क्रियांचा त्याग करावा. ॥ ४३१ ॥

प्रोषध व्रतातून सुख-सृज्ञी

यो निरारंभमप्येकमुपवासमथाश्रयेत् ।

बहुकर्मक्षयं कृत्वा सोक्षयं सुखमश्नुते ॥ ४३२ ॥

अर्थ - जो मनुष्य सर्व आरंभापासून अलिप्त राहून एका जरी उपवासाचा आश्रय घेईल, तो पुष्कळ्शा कर्मांचा क्षय करून अनंत सुखाचा उपभोग घेईल. ॥ ४३२ ॥

भोगोपभोगसंख्यान व्रत

स्वशक्त्या क्रियते यत्र संख्या भोगोपभोगयोः ।

भोगोपभोगसंख्याख्यं ज्ञेयं शिक्षांव्रतं हि तत् ॥ ४३३ ॥

अर्थ - स्वीकारलेल्या परिग्रह परिमाण व्रतात आपल्या शक्ती-प्रमाणे भोग आणि उपभोगाची सीमा व संख्या आणखी कमी केली जाते. त्याला भोगोपभोगसंख्यान नावाचे तिसरे शिक्षाव्रत म्हणतात. ॥ ४३४ ॥

भोग- उपभोग कशाला म्हणतात ?

स्नानभोजनताम्बूलमूलो भोगो बुधैः स्मृतः ।

उपभोगस्तु वस्त्रस्त्रीभूषाशय्यासनादिकः ॥ ४३४ ॥

अर्थ - स्नान, भोजन आणि तांबूल (विडा) भक्षण याला ज्ञानी लोकांनी भोग असे म्हटले आहे. वस्त्र, स्त्री, अलंकार आणि शय्या यांना उपभोग म्हटले आहे. || ४३४ ||

यम-नियम

भोगापभोगत्यागार्थं यमश्च नियमः स्मृतः ।

यमो निरवधिस्तत्र सावधिर्नियमः पुनः ॥ ४३५ ॥

अर्थ - भोग आणि उपभोग यांच्या त्यागासाठी यम आणि नियम सांगितले आहेत. यम म्हणजे आजन्म त्याग व नियम म्हणजे काही कालवधीपर्यंतचा त्याग होय. || ४३५ ||

या व्रताचे फल

त्रिशुद्धया कुरते योत्र संख्यां भोगोपभोगयोः ।

तस्मिन् प्रयतते नूनं रिसंसुमुक्तिकामिनीम् ॥ ४३६ ॥

अर्थ - जो पुरुष या शिक्षाव्रतात सांगितल्याप्रमाणे पदार्थाची त्रियोगाच्या (मन-वचन-काय) शुद्धीने त्याग करतो आणि त्याचे पालन करण्याचा प्रयत्न करतो, तो निश्चितच मुक्तीकामिनीकडून वरल्या जातो. || ४३६ ||

अतिथिसंविभाग व्रत

स्वस्थ चित्तस्य यो भागः कल्पते तिथिहेतवे ।

अतिथेः संविभागं तं जगदुर्जगदुत्तमाः ॥ ४३७ ॥

अर्थ - जो स्वस्थचित्त पुरुष आपल्या संपत्तीचा काही भाग अतिथिसाठी संकल्पपूर्वक ठेवतो, त्या व्रताला जिनेंद्रदेवाने अतिथिसंविभाग व्रत म्हटले आहे. || ४३७ ||

अतिथी कोण ?

स्वयमेवातति व्यक्तब्रतो पि सदनं प्रति ।

भिक्षार्थं ज्ञानशब्दार्थं सोतिथिंः परिकथ्यते ॥ ४३८ ॥

अर्थ - या श्लोकात ग्रंथकाराने अतिथीची व्याख्या दिली आहे. ज्याचे ब्रत स्पष्ट आहे असा साधु भिक्षेकरिता गृहस्थाच्या घरी स्वतःच जातो (आपणहून) त्याला अतिथी म्हणतात. ॥ ४३८ ॥

दात्याचे कर्तव्य

मवपुण्यैःविधातव्या प्रतिपत्तिस्तपस्विनाम् ।

सर्वारम्भविमुक्तानां दात्रा सप्तगुणैषिणा ॥ ४३९ ॥

अर्थ - सर्व आरंभाचा त्याग करणाऱ्या आणि सात गुण धारण करणाऱ्या साधूचा दात्याने नवधा भक्तीपूर्वक आदरसत्कार केला पाहिजे. ॥ ४३९ ॥

नवधा-भक्ती कशी असावी ?

संग्रहमुच्चरथानं पादोदकमर्चनं प्रणामं च ।

वाक्कायमनःशुद्धिरेषणशुद्धिश्च विधिमाहुः ॥ ४४० ॥

अर्थ - गोचरीकरिता (आहारासाठी) विहार करणाऱ्या साधूला विधीपूर्वक बोलावणे, उंच स्थान देणे, चरणप्रक्षालन करणे, पूजन करणे, नमस्कार करणे, मन-वचन-काया शुद्ध ठेवणे आणि शुद्ध भोजन देणे ही नवधा भक्ती होय. ॥ ४४० ॥

दात्याचे सात गुण

ऐहिकफानपेक्षा क्षान्तिर्निष्कपटतानसूयत्वं ।

अविषादत्वमुदित्वं निरहंकारत्वमिति सप्त दातृगुणाः ॥ ४४१ ॥

अर्थ - ऐहिक फलाची अपेक्षा न करणे, क्षमाभाव, निष्कपट भाव, इर्षा न करणे, विषाद न मानणे, आनंद मानणे आणि अहंकाराचा त्याग करणे, हे दात्याचे सात गुण सांगितले आहेत. ॥ ४४१ ॥

पात्र-अपात्र विवेक

द्विधान्नदानं पुदिष्टं पात्रापात्रदिभेदतः ।

तत्पात्रं त्रिविधं दानयोग्य मुक्तिप्रदायकम् ॥ ४४२ ॥

अर्थ - पात्र आणि अपात्र असे अन्नदानाचे दोन प्रकार आहेत. यामध्ये दान देण्यास योग्य आणि मुक्ती देणारे पात्र असे तीन प्रकारचे आहेत. ॥ ४४३ ॥

उत्तम, मध्यम, जधन्य पात्र

मुनयो त्युत्तमं पात्रं मध्यमं द्वुगुव्रताः ।

जधन्यं दृष्टियुक्ताश्च पात्रं त्रिविधमीरितम् ॥ ४४३ ॥

अर्थ - मुनी हे उत्तम पात्र आहेत, सम्यगदर्शनी व अणुव्रतधारी श्रावक मध्यम पात्र आणि फक्त सम्यगदर्शनाने युक्त पण अव्रती हा कनिष्ठ पात्र होय. हे तीन प्रकारचे पात्र (दान देण्यास योग्य) आहेत. ॥ ४४३ ॥

सम्यक्त्व रहित हा कुपात्र

सम्यक्त्वर्जितो नेकतपः कर्मणि कर्मठः ।

यः सः रम्यतरोपि स्यात्कुपात्रं गदिं जिनैः ॥ ४४४ ॥

सम्यक्त्वरहितो शोषकषायकलुषीकृतः ।

यो विमुक्तव्रतो पात्रं स्यान्मिथ्यात्वदूषितः ॥ ४४५ ॥

अर्थ - जो अनेक प्रकारचे तप करण्यात कर्मठ आहे, पण सम्यक्त्वरहित आहे. तो रमणीय असून देखील जिनेंद्र भगवंताच्या दृष्टीने कुपात्र आहे. || ४४४ ||

अर्थ - जो सम्यक्त्वरहित, सर्व कषायांनी मन कलुषित असलेला, व्रत पालन न करणारा आणि मिथ्यात्वाने दूषित आहे, तो कुपात्र होय. || ४४५ ||

आहाराचा विवेक

नाहन्ति महासत्त्वाश्चितेनाप्यनुकम्पिता ।
किन्तु ते दैन्यकारुष्यसकडल्पोजिञ्जतवृत्तयः ॥ ४४६ ॥
अभक्तानां सदर्पणां कारुण्योजिञ्जतचेतसाम् ।
दीनानां च निवासेषु नाशनन्ति मुनयः क्वचित् ॥ ४४७ ॥

अर्थ - जे महाबलशाली आहेत, षटकायिक जीवांच्या रक्षणाच्या भावनेने ज्यांचे चित्त अनुकंपामय इ ाले आहे, दैन्य, कारुण्य आणि आहार करण्याच्या संकल्पनेपासून दूर आहेत असे महामुनी तर आहार करीतच नाहीत, पण जे कमी बलवान आहेत ते देखील भक्तीहीन, गर्वोन्मत्त आणि करुणाहित चित्त असलेल्या लोकांच्या तसेच दीन पुरुषाच्या घरी आहार ग्रहण करीत नाहीत. || ४४६-४४७ ||

सत्पात्र दानाचे फळ

पात्रदानेन संसारं तरन्ति त्वरितं नराः ।
वार्धि वर्धिष्णुकल्लोलं पोतेनेव नियामकाः ॥ ४४८ ॥
अर्थ - समुद्राच्या खवळलेल्या लाटातून जसा नियंत्रण करणारा कर्णधार जहाज तारुन नेतो, तसेच सत्पात्री दान केल्यामुळे मनुष्य या संसारातून तरुन जातो. || ४४८ ||

सप्त-शीलाची आराधना

एवं शीलमहामातरः सप्तसुखदायिकाः ।

पुत्रेण नैगमेनाशु सेव्याः प्रत्यहमुत्तमाः ॥ ४४९ ॥

अर्थ - अशा प्रकारच्या या सात शीलरूपी महानता महान सुखे देतात. म्हणून नीतीवान पुत्र आपल्या मातेची सेवा करतो, तसेच उत्तम पुरुषाने दररोज या सप्तशीलरूपी मातांची सेवा, आराधना केली पाहिजे. ॥ ४४९ ॥

सल्लेखना व्रत

दुर्भिक्षे दुरस्तरे व्याधौ वृद्धत्वे दुःसहेऽथवा ।

महावैरकरे वैरिबिले हन्तुं समुद्यते ॥ ४५० ॥

तपोध्वंसविधौ मृत्युकाले वा समुपस्थिते ।

सल्लेखना विधातव्या संसारभयभीरुभिः ॥ ४५१ ॥

अर्थ - भयंकर दुष्काळ, रोग, असह्य म्हातारपण किंवा अतिशय वैर करणाऱ्या शत्रुसेनेकङ्गून मारल्या जाण्याचा संभव असेल तर, तपाचा विध्वंस होण्याची शक्यता निर्माण इ आल्यास किंवा मृत्युची वेळ जवळ आल्यास संसाराला भिणाऱ्या श्रावकांनी सल्लेखना घ्यावी. ॥ ४५०-४५१ ॥

संन्यास सल्लेखना

संन्यासमरणं दान-शीलभावतपः फलम् ।

निगदन्ति यतस्तस्मिन्नतो यत्नो विधीयतम् ॥ ४५२ ॥

अर्थ - ज्ञानीजन दान, शीलभाव आणि तप धारण करण्याचे फल म्हणून संन्यास-मरण समजतात म्हणून संन्यास-मरणासाठी प्रयत्न केला पाहिजे. ॥ ४५२ ॥

सल्लेखनाची विधी

पुत्रमित्रकलत्रादौ स्नेहं मोहं धनादिषु ।

द्वेषं द्विषुत्समूहेषु हित्वा संन्यासमाश्रयेत् ॥ ४५३ ॥

अर्थ - पुत्र, मित्र आणि पत्नी याच्यासंबंधीचे प्रेम, धनादीसंबंधी मोह आणि शत्रुसमूहाबद्दल द्वेष याचा त्याग करून संन्यास धारण करावा. ॥ ४५३ ॥

क्षपक कसा असावा ?

कारितं यत्कृतं पापं तथानुमतमंजसा ।

तदालोक्य गुरुपान्ते निःशल्यः क्षपको भवेत् ॥ ४५४ ॥

अर्थ - या जीवनात स्वतः पाप केले असेल, दुसऱ्या कडून करविले असेल किंवा करण्यास अनुमोदन दिले असेल तर त्या सर्वांची गुरुजवळ आलोचना करून, समाधिमरणासाठी तयार झालेल्या क्षपकाने निःशल्य झाले पाहिजे. ॥ ४५४ ॥

तीन शल्ये - १) मिथ्या २) माया (कपट) ३) निदान (ब्रतांचे पालन करणाऱ्याने काही इच्छा-वासना न करणे.)

क्षमायाचना

यदकार्षमहं दुष्टमतिकष्टकरं त्रिधा ।

तत्सर्धं सर्वदा सद्भिः क्षम्यतां मम दुष्टताम् ॥ ४५५ ॥

अर्थ - मी मन-वचन-कायेने जी दुष्कृत्ये किंवा अतिशय कष्ट दायक तुम्हा लोकासंबंधी केली असतील, माझ्या त्या दुष्टपणाबद्दल आपण सर्व सज्जनांनी मला नेहमी करिता क्षमा करावी. ॥ ४५५ ॥

महाब्रतांचा स्वीकार

इत्युक्त्वा मूलतश्छित्वा रागद्वेषमयं तमः
आददीत सुरुपान्ते क्षपको हि महाब्रतम् ॥ ४५६ ॥

अर्थ - याप्रकारे सर्वाना सांगून व रागद्वेषरुपी अंधकाराचा मुळापासून छेद करुन (नाश करुन) गुरुजवळ महाब्रताचा स्वीकार करावा.

धैर्यपूर्वक मृत्यूचा स्वीकार

कालुष्यमरतिं शोकं हित्वा श्शलस्यं भयं पुनः ।
प्रसाद्यं चित्तमत्यंतं ज्ञानशास्त्रामृताम्बुभिः ॥ ४५७ ॥

अर्थ - त्यानंतर कलुषता (मालिन्य) अरती (नावड) शोक, आळस, भीती, यांचा त्याग करुन शास्त्रज्ञानामृतरुपी जलाने मनाला अत्यंत प्रसन्न करावे. ॥ ४५७ ॥

सल्लेखनेच्या वेळी आहार कोणता ?

हित्वा निःशेषमाहारं क्रमात्तैरत्तैस्तपोबलैः ।
तनुस्थितिं ततः शुद्धदुग्धपानैः समाचरेत् ॥ ४५८ ॥

अर्थ - पुनः क्रमाने त्या त्या आगमात प्रतिपादन केल्याप्रमाणे तपाच्या बलाने सर्व आहाराचा त्याग करुन शरीराच्या स्थितीसाठी (टिकविण्यासाठी) शुद्ध दुधाचे पान करावे (आहाराच्या बाबतीत क्रमाक्रमाने आहार त्याग केवळ पेय पदार्थ, मग केवळ पाणी व मग त्याचाही त्याग करावा.) ॥ ४५८ ॥

कियदभिः वासरैर्हित्वा स्निग्धपानमपि क्रमात् ।
खरपानं गृहीतव्यं केवलं स्थितिसाधनम् ॥ ४५९ ॥

अर्थ - पुनः क्रमाने काही दिवसानंतर स्निग्ध दुग्धपानाचा त्याग करून शरीर टिकवण्याचे साधन म्हणून ताक इ. खरपान (कांजी वगैरे पदार्थ) सुरु करावे. || ४५९ ||

जलाचा स्वीकारही शेवटी क्रमात्

खरपानं विहायाथ शुद्धास्भः पानमाचरेत् ।
अपहाय च तत्पानमुपवाससमुपाश्रयेत् ॥ ४६० ॥

अर्थ - त्यानंतर खरपानाचा देखील त्याग करून फक्त शुद्ध पाणी घ्यावे. पुनः जलपानाचाही त्याग करून उपवासाचे आश्रय घ्यावा. (उपवास करावा) || ४६० ||

मृत्यूसमयीची रत्नत्रय-आराधना

दर्शनज्ञानचारित्रतपश्चरणलक्षणात् ।
आराधनां प्रसन्नेन चेतसाऽराधयेत्सुधीः ॥ ४६१ ॥

अर्थ - उपवासाच्या अवस्थेत असताना बुद्धिमान क्षपकाने दर्शन, ज्ञान, चारित्र्य आणि तपश्चर्या अशा चतुर्विध आराधनांनी प्रसन्न मनाने आराधना करावी. || ४६१ ||

णमोकार मंत्राच्या उच्चारणाने बेहत्याग

स्मरन पञ्चनमस्कारं चिदानंदं च चिन्तयन् ।
दुःखशोकविमुक्तात्मा हर्षतस्तनुमुत्सृजेत् ॥ ४६२ ॥

अर्थ - जेव्हा अन्त्यसमय जवळ आला आहे, असे वाटले, तेव्हा पंच णमोकार मंत्राचे स्मरण करीत, चिदानंद आत्म्याचे चिंतन करीत दुःखशोकापासून विरक्त होऊन प्रसन्न मनाने शरीराचा त्याग करावा. || ४६२ ||

सल्लेखने श्रेष्ठत्व

इत्येवं कथिता सम्यक् कायसल्लेखना वरा ।

तथा युक्ताः श्रावकाश्च लभन्ते परमां गतिम् ॥ ४६३ ॥

अर्थ - अशा प्रकारे उत्तम सम्यक कायसल्लेखना सांगितली. अशा सल्लेखने युक्त श्रावक परम गतीला (मोक्षाला) पोचतो. ॥ ४६३ ॥

ब्रतांच्या कथनाचा समारोप

एवं ब्रतं मया प्रोक्तं त्रयोदशविधियुतम् ।

निरतिचारकं पाल्यन्ते तेतीचारास्तु सप्ततीः ॥ ४६४ ॥

अर्थ - या प्रकारे मी (ग्रंथकार) वारा ब्रते आणि संन्यास अशा तेरा प्रकारच्या विधीने युक्त अशा श्रावकाच्या ब्रतांचे जे निरतिचारपूर्वक पालन करतात ते शेवटी मोक्ष प्राप्त करतात. ॥ ४६४
॥

ब्रतांचे अतिचार (दोष)

सूत्रे तु सक्षमेऽप्युक्ता पृथग् नोक्तास्तदर्थतः ।

अवशिष्टः समाचारः सोऽत्र वै कथितो धुवम् ॥ ४६५ ॥

अर्थ - वरील तेरा ब्रते आणि सम्यगदर्शन यांचे एका एका ब्रताचे पाच पाच अतिचार असतात. ते सर्व मिळून सत्तर होतात. हे सर्व तत्वार्थसूत्राच्या सातव्या अध्यायात सांगितले आहेत. म्हणून येथे वेगळे सांगत नाही. श्रावकाच्या बाकीचा वृतांत यात निश्चितपणे सांगितला आहे. ॥ ४६५ ॥

सात व्यसन त्याग

दर्शनज्ञानचारित्रैः श्रावको हितमिच्छति ।
तदादौ व्यसनं त्याज्यं सप्तभेदं च गर्हितम् ॥ ४६६ ॥

अर्थ - जे श्रावक सम्यकदर्शन-ज्ञान-चारित्र्य यांच्यामुळे आत्म्याचे कल्याण करु इच्छितात त्यांना अगोदर लोकात निंद्य अशा सात व्यसनांचा त्याग केला पाहिजे. ॥ ४६६ ॥

ती सात व्यसने कोणती ?

द्यूतं मांसं वेश्या अखेटचौर्ये तिगर्हिते ।
पराङ्गना च सप्तेति व्यसनानि विवर्जयेत् ॥ ४६७ ॥

अर्थ - जुगार खेळणे, मांससेवन, मदिरा, वेश्या, आखेट (शिकार), चोरी आणि परस्त्रीसेवन ही सात अतिशय निंदनीय अशी व्यसने आहेत. श्रावकाने त्यांचा त्याग करावा. ॥ ४६७ ॥

जुगाराचा त्याग

क्षणार्धमपि यच्चिते विधत्ते द्यूतमास्पदम् ।
युधिष्ठिर श्वाज्ञोति व्यापदं स दुराशयः ॥ ४६८ ॥

अर्थ - जो मनुष्य अर्धा क्षण देखील जुगाराचा विचार मनात आणतो तो दुष्ट हळदयी युधिष्ठिराप्रमाणे संकटाचा भागीदार होतो. ॥ ४६८ ॥

मांसाशनाचा त्याग

पलाब्दको वारुणीतो नष्टाश्च यदुनन्दनाः ।

चारुः कामकुया नष्टः पापद्वर्या ब्रह्मदत्तभाक्॥ ४६९ ॥

अर्थ - मांस खाण्यामुळे बकराजा नष्ट झाला मदिरापानामुळे यादव नष्ट झाले, वेश्यागमनामुळे चारुदत्त आणि शिकार करण्यामुळे ब्रह्मदत्त चक्रवर्ती नष्ट झाला. ॥ ४६९ ॥

चौर्य - व्यसनाचा त्याग

चौर्यत्वाच्छिवभूतिश्च वशास्यो न्यस्त्रिया हतः ।

एकैकव्यसनान्नष्टा एवं सर्वैर्न किंभवेत् ॥ ४७० ॥

अर्थ - चोरीमुळे शिवभूती, परस्त्रीमुळे रावण मारल्या गेला. हे सर्व एक एक व्यसनाच्या सेवनामुळे नष्ट झाले. जे पुरुष सर्व व्यसने करतील त्यांची दुर्दशा होणार नाही काय ? ॥ ४७० ॥

इतरही सर्व व्यसनांचा त्याग

अन्यान्यपि च दुष्कर्माणि कुत्सितजनैः सह ।

सङ्गमादीनि सर्वाणि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ४७१ ॥

अर्थ - या व्यसनाशिवाय दुसरीही जी दुष्कर्म आहेत आणि दुर्जनांची संगती इ. चा लांबूनच त्याग केला पाहिजे. ॥ ४७१ ॥

श्रावकाची आणखी काही कर्तव्ये

वृद्धसेवा विधातव्या ज्ञानं पाठ्यं निरंतरम् ।

हितं कार्यमकार्यं चाहितं पुनरथोत्तमम् ॥ ४७२ ॥

अर्थ - या शिवाय श्रावकांनी वृद्धाची सेवा करावी. निरंतर ज्ञानार्जन करावे. कल्याणकारक कामे करावी. परंतु अहितकारी असलेले उत्तम कार्य करु नये. ॥ ४७२ ॥

मोहामुळे प्रमाद घडतो

जगत्ख्यातं विदन्नाशु किंप्रमाद्यति यो जनः ।

अथवानादिकालीनमोहतः किंकरोति न ॥ ४७३ ॥

अर्थ - जो मनुष्य जगप्रसिद्ध हित-अहित जाणतो, तो आत्महित न करण्याचा प्रमाद (चूक) करील काय? नाही करणार. नाही तर अनादिकालापासून चालत आलेल्या मोहाने मोहित होऊन कोण कोणते अनर्थ तो करणार नाही ? ॥ ४७३ ॥

विवेकाने सारे करावे

भक्ष्याभक्ष्येषु मूढो वा कृत्याकृत्येषु बालिशः ।

शास्त्रश्रवणतोप्यज्ञः कथं पापं करोति ना ॥ ४७४ ॥

अर्थ - जो मनुष्य भक्ष्य आणि अभक्ष्य पदार्थ कोणते हे जाणत नाही, करणीय आणि न करण्यायोग्य या संबंधी अज्ञानी आहे, तसेच शास्त्रश्रवणा (ऐकण्या) संबंधी अज्ञ आहे, तो मनुष्य पाप कसे करणार नाही ? ॥ ४७४ ॥

श्रावकाने मृदु होऊन धर्म पालन करावे.

इत्येवं बोधितो भव्यः कियत्कालं दृष्ट्यत्समः ।

भवतीह मृदुस्थूलो धर्मभाक् सुखसङ्गतः ॥ ४७५ ॥

अर्थ - अशा प्रकारे संबोधित केल्यावर पाषाणासारखा देखील संसारी मनुष्य काही काळातच कोमल / मृदू आणि उदार होतो आणि नंतर धर्माची आराधना करून सुखी होतो. ॥ ४७५ ॥

भावार्थ - अशा प्रकारे वारंवार उपदेश केल्यावर दगडासारखा म्हणजे अत्यंत मूर्ख मनुष्य देखील मृदू बनतो, उदार होतो. त्याला धर्माची आवड निर्माण होते व तो धर्मध्यानात लीन होऊन सुखी होतो.

ज्ञानी होऊन श्रावकाचार पाळावा

इति हतदुरितौद्यं श्रावकाचारसारं ।
गदितमतिसुबोधोपास्त्यकं स्वामिभिश्च ।
विनयभरनताडगा सम्यगाकर्णयन्तु ।
विशदमतिमवाप्य ज्ञानयुक्ता भवन्तु ॥ ४७६ ॥

अर्थ - याप्रमाणे पापाच्या समूहाचा नाश करणाऱ्या सर्व श्रावकांच्या आचाराने सार अतिशय सोष्या रीतीने उमा स्वामीने सांगितला आहे. याचे विनयपूर्वक, नम्रीभूत अंगाने (विनम्र भावाने) संसारी लोकांनी श्रवण करावे आणि निर्मल बुद्धी प्राप्त करून ज्ञानयुक्त व्हावे. ॥ ४७६ ॥

समारोपाचे निवेदन

इतिवृत्तं मयोद्दिष्टं संश्रये षष्ठकेखिलं ।
चान्यन्मया कृते ग्रंथोन्यस्मिन् दष्टव्यमेव च ॥ ४७७ ॥

अर्थ - अशाप्रकारे हे सर्व वर्णन मी श्रावकाच्या सहा आवश्यक क्रियांच्या आश्रयाने केले. यासंबंधीच्या जाणण्यायोग्य इतर बाबी माझ्याद्वारा रचलेल्या इतर ग्रंथात पहाव्या. ॥ ४७७ ॥

इति उमास्वामि विरचित श्रावकाचार समाप्त ।